

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ: ЗБ. СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ /
ВІДП. РЕД. О. КОВАЛЕНКО. – ЧЕРНІГІВ: ВИДАВЕЦЬ
ЛОЗОВИЙ В.М., 2011. – ВИП. 1. – 128 с.**

У посткомуністичній Україні зусиллями представників соціогуманітарних наук поступово створюється «пантеон національних героїв» як необхідний атрибут функціонування історичної пам'яті громадянського суспільства. Постать Іллі Людвиговича Шрага – одна з тих легітимованих наполегливими зусиллями дослідників особистостей із середовища ліберально-демократичної еліти, яка вже посіла в ньому гідне місце. На цей час написано чимало праць про його життєвий шлях та громадсько-політичну діяльність¹, його прізвище носить одна із вулиць Чернігова, тричі провадилися у Чернігові Шрагівські читання. У 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження на будинку Седнівської селищної ради була відкрита меморіальна дошка на вшановування пам'яті видатного уродженця Чернігівщини. «Місця пам'яті», так необхідні для відтворення зв'язку поколінь, для безперервності плину деформованої національної історії, таким чином, уже існують: як на макро-, так і на рівні локальному. Подальшим кроком та в деякому сенсі обов'язком фахівців стало детальніше відтворення образу цієї надзвичайно шанованої сучасниками особистості. Так, видатний літературознавець С.О. Єфремов характеризував І.Л. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства». Його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з негасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати навколо себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботу людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б біля спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким пов'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рамці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростає з кожним роком». Як підкреслював С.О. Єфремов, на прохання якого в 1916 р. І.Л. Шраг написав свою автобіографію, це був живий зв'язок сучасності з минулим, «власне – саме минуле в романтичному ореолі», яке, втім, ні на крок не відставало від життя і уміло перейматися навіть його скороминучими інтересами². Щоправда, свій погляд щодо політичної поведінки І.Л. Шрага мала й царська поліція. У справі «О противоправительственном кружке в Чернигове» за 1900 р., І.Л. Шраг характеризувався як «украинофил и либеральный общественный деятель, пять раз вносивший в Черниговское губернское земство доклад о введении в народных школах обучения на малорусском языке, стремившийся поставить земство выше администрации и причинявший последней всяческие затруднения»³...

Коротко щодо ідеї та концепції Шрагівських читань. Започатковані вони були у 2007 р. з нагоди 160-річчя від дня народження І.Л. Шрага. Першим дослідником у Чернігові, який звернув увагу на цю непересічну особистість, виявився світлої пам'яті Григорій Михайлович Курас (1957 – 2008) – учень відомого історика, доцента кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук Тамари Павлівни Демченко. На початку 1990-х рр. він, тоді ще учитель Щорсівської школи, працював під керівництвом Віталія Григоровича

Сарбея (завідувач відділу в Інституті історії України) над дисертацією «Чернігівська губернська архівна комісія», до якої зробив у вигляді додатків біографічні нариси про членів комісії. Серед них був і Ілля Шраг. Як розповідає Т.П. Демченко, «чому саме життя і творчість останнього справили на тонку і сприйнятливую натуру Кураса особливе враження. Він і мене заразив інтересом до всіма забутих чернігівських земців, громадських і просвітянських діячів, і я перекваліфікувалася, як жартують мої колеги, у шрагознавці. Крім того, наша кафедра вже багато років співпрацює із Седнівською школою (вона розташована у садибі Лизогубів, де зростав і Шраг). Це пояснює публікації вчительок цієї школи... На час проведення читань з'явилося чимало публікацій і місцевих, і київських авторів, були оприлюднені спогади видатних діячів українського національно-визвольного руху, які засвідчили, що І. Шраг, так би мовити, постать всеукраїнського рівня. На всіх читаннях була Інна Михайлівна Старовойтенко, двічі приїздила Надія Іванівна Миронець, на останній конференції був Владислав Федорович Верстюк». Так, з легкої руки Т.П. Демченко та завідувача кафедри етнології та туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського державного педагогічного університету, кандидата історичних наук, доцента Ю.А. Русанова стає традицією проводити Шрагівські читання.

Організаторами читань виступили Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського за сприяння Українського інституту національної пам'яті. Робота читань зазвичай здійснюється в пленарному режимі за такими напрямками: біографія І.Л. Шрага; чернігівське оточення І.Л. Шрага; громадсько-політичне та культурно-мистецьке життя Чернігівщини в останній третині XIX – на початку XX сторіччя; революційні події на Чернігівщині 1905–1907 рр. і 1917–1919 рр. у контексті громадсько-політичної діяльності І.Л. Шрага. Під час других Шрагівських читань, в яких взяли участь краєзнавці, провідні чернігівські науковці, київські дослідники, відбулася презентація книги Т.П. Демченко «Батько Шраг».

До рецензованого збірника увійшли матеріали трьох Шрагівських читань (2007, 2008, 2010 рр.). Це – п'ятнадцять різних за тематикою та обсягом розвідок, об'єднаних статтю одного провідного героя. Опубліковані матеріали можна згрупувати за такими напрямками.

Напрямок перший: особисте життя І.Л. Шрага та його родинне коло. В статті Н.М. Шарпатої «Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага» [С.4–8]^{*} наводяться біографічні дані І.Л. Шрага, розповідається про його «малу батьківщину» – чудове мальовниче містечко Седнів Городнянського повіту Чернігівської губ. та родину Лизогубів, у середовищі якої пройшло дитинство І.Л. Шрага (його батько був домашнім лікарем цього козацько-шляхетського родовитого сімейства).

У розвідці Т.П. Демченко «Деякі нові дані про родину Іллі Шрага» [С.8–17] освітлюється дещо незвичний для традиційного біографічного життєписання сюжет, – наявність у І.Л. Шрага позашлюбного, але усиновленого сина Іллі (Льоні). Автор фактично проводить генеалогічно-династичне дослідження та на підставі комплексу різноманітних джерел ретельно виявляє усі наявні факти стосовно родини молодшого Іллі Шрага – інформацію про його дружину Марію Петрівну та нащадків. Автор підкреслює, що довгий час спроби дослідників відтворити родинне життя Шрага ускладнювались через брак і розрізненість матеріалів. «Очевидно, що на цю тему, якщо й не накладалось табу, то вона не надто часто зринала у родинному листуванні, тому збереглося надто мало документів... У цьому сюжеті багато прогалин, виразно проступають давні образи й непорозуміння. Але факти доводять, що І. Шраг не покинув напризволяще свого сина, підтримував, наскільки зміг, невістку й онука... він був гарним сім'янином», – відзначає Т.П. Демченко [С.17].

Родинна історія І.Л. Шрага розглядається також у нотатках О.В. Оніщенко «Штрихи до портрета доньки І. Шрага – Олени Чудновської» [С.18–20], де відтворюється на підставі архівних та мемуарних джерел доля Олени та Василя Чуднов-

^{*} Тут і далі посилання на рецензоване видання.

ських, сліди яких обірвалися після терору 1937 р. Зазначимо, що така пильна увага дослідників до особистого життя Іллі Людвиговича підтверджує справедливості тези Т.П. Демченко про те, що протягом років «родина Шрагів здобула статус свого роду місцевої пам'ятки...» [С.17].

Другий напрямок зацікавлень авторів рецензованого видання – це **громадсько-політична діяльність І.Л. Шрага**. Їй присвячено розвідку **І.М. Старовойтенко «Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст.»** [С.25–34], де на підставі насамперед епістолярних (листування М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка, П.Я. Стебницького) та – частково – мемуарних джерел фіксуються головні напрями діяльності І.Л. Шрага в 1898–1908 рр. у контексті реалізації «українського проєкту»: заходи в земстві щодо впровадження української мови навчання в народних школах та видання українською мовою книжок педагогічного та науково-популярного змісту; участь у депутаціях до уряду С.Ю. Вітте в 1905 р. з метою скасування дискримінаційного щодо публічного вживання української мови Емського указу 1876 р.; участь в об'єднаній комісії під час утворення Української демократично-радикальної партії (УДРП) (грудень 1905 р.); передвиборча та депутатська діяльність в першій державній думі Російської імперії; співробітництво в журналі «Украинский вестник» (СПб., 1906); членство у «Союзі автономістів-федералістів» (СПб., 1905); участь у заснуванні в Києві благодійного «Українського товариства підмоги українській науці, літературі і штуці». Підсумовуючи враження однодумців І.Л. Шрага по діяльності в УДРП та Товаристві українських поступовців (ТУП), висловлені в приватному листуванні, І.М. Старовойтенко слушно відзначає, що «як громадському діячеві та політикуві І. Шрагу були притаманні поміркованість та толерантність, зваженість та безкорисливість, а тому у середовищі своїх однодумців він вважався надійним і поважним соратником, який самовіданно працював над відродженням української нації» [С.35].

Третій напрямок збірника – **відтворення суспільно-політичних портретів однодумців І.Л. Шрага**, реконструкція, так би мовити, його «ближнього кола»: соратників по праці в земстві, в Чернігівській громаді, в УДРП, ТУП... У статті письменниці **О.В. Леонтович «Однодумці»** [С.21–24] окреслено постать Володимира Миколайовича Леонтовича, мешканця Лубенщини, юриста, українського письменника, діяча ліберально-демократичного напрямку, та наведено докази особистого знайомства зі Шрагом. Автор у порівняльному аспекті характеризує діяльність І.Л. Шрага (в Чернігівському губернському земстві) та В.М. Леонтовича (в Полтавському губернському земстві) щодо лобювання питання про впровадження української мови в народних школах, правомірно називаючи їх «побратимами, соратниками, однодумцями», «людьми одного ідейного напрямку, що ... жили інтересами України. Адже обидва були палкими її патріотами, хоч один був сином німця з Саксонії, а інший – онуком француза» [С.22, 24].

У статті **О.І. Ісаєнко** [С.35–42] здійснено спробу порівняльної характеристики постатей І.Л. Шрага та В.М. Хижнякова за такими критеріями: час народження, соціальне походження, освіта, фактори первинної соціалізації, участь у студентському русі, етапи громадської діяльності, співробітництво у Чернігівському губернському земстві (1877–1900), у лавах конституційно-демократичної партії (1905–1907 рр.), ставлення до національного питання. Автор широко використовує неопублікований епістолярій із особистого архіву В.М. Хижнякова (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського).

У розвідці **О.Я. Рахна «О. Русов і М. Коцюбинський: маловідомі факти спільної громадської діяльності»** [С.63–72] освітлюються маловідомі факти конструктивної взаємодії відомого земського статистика, етнографа, фольклориста, діяча УДРП та ТУП Олександра Олександровича Русова й видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. Автор, ґрунтовний знавець життя та діяльності О.О. Русова, подає стисло, але виразну характеристику його наукових та громадських зацікавлень під час перебування в Чернігові (1876–1879; середина 1894–1899); висловлює припущення, що знайомство О.О. Русова з М.М. Коцюбинським відбулось

або взимку 1894–1895 рр., або влітку - восени 1897 р.; наводить докази спільної діяльності у Чернігівській громаді, земських освітніх установах, у міській громадській бібліотеці, в заходах щодо організації книжкового складу в Чернігові.

У нарисі **Т.П. Демченко та М.І. Москаленко «Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський» [С.72-83]** змальовується побут та атмосфера дореволюційного Чернігова, з'ясовуються причини, згідно з якими І.Л. Шраг вимушений був опісля 1871 р. стати «невиїзним» та, полишивши мрії про кар'єру в столицях або принаймні в Києві, оселитися в тихому провінційному місті. Людина енергійна та оптимістично налаштована, «мусив вживатися у чернігівське середовище, шукати саме тут роботи, однодумців, пускати корені...» [С.75]. В деякому сенсі й для М.М. Коцюбинського побутування в Чернігові було вимушеним, заради «хліба насущного»: одержавши в Чернігівській губернській земській управі посаду діловода, він у 1898 р. переїжджає сюди з родиною з Житомира. В подальшому популярний адвокат та відомий письменник зустрілись та співпрацювали в українській нелегальній громаді, в національно-культурному товаристві «Просвіта», в приватному житті – дружили сім'ями, і це переконливо простежується на матеріалах взаємного листування, мемуарів, публіцистики... Як підкреслюють автори, на довгі роки з Коцюбинськими І.Л. Шрага поєднали близькі, дружні стосунки. Навіть діти Шрага – Микола й Олена, його падчерка Раїса листувалися з донькою письменника, яка довгі роки працювала директором музею його імені – Гриною Михайлівною Коцюбинською.

У розвідці **Т.В. Андрійчук «Родина Лебедів у національно-культурному житті Чернігова на початку ХХ ст.» [С.83–93]** розглянуто трагічну долю Дмитра Климентійовича Лебеда та його синів – Ананія та Миколи, представників поступової інтелігенції Чернігова і, як вважає автор, людей, із якими Шраг підтримував тісні стосунки. Д.К. Лебедь у 1924-25 рр. підтримував знайомство з академіком С.О. Єфремовим, у 1929-1930 рр. був засуджений по сфальсифікованій справі «Спілки визволення України».

Четвертий напрямок. Значна увага в збірнику приділяється діяльності установ земського та міського самоврядування – так би мовити, тієї «сцени», де розгорталась громадська активність головного героя та його оточення. Так, у статті **А.В. Ващенко та О.О. Обушного «Юридичний статус земських гласних, голів та членів земських управ»** детально проаналізовано імперське пореформене законодавство, котре регламентувало порядок обрання, межі повноважень та відповідальності земських гласних і посадових осіб земських установ, розглянуто механізм земських зібрань та земських управ [С.43-50].

Детальна розвідка **Л.М. Шари «Діяльність Чернігівської думи за часів головування В.М. Хижнякова» [С.51–62]**, що наближається за своєю спрямованістю до вельми популярної нині проблематики «історії повсякденності» та охоплює період 1874–1887 рр., насичена колоритним матеріалом з історії реалізації проєктів, спрямованих на облаштування господарсько-побутової та соціальної сфери Чернігова, що здійснювалися за ініціативою новообраного енергійного міського голови Василя Михайловича Хижнякова. Читачу, особливо мешканцям міста, цікаво, мабуть, буде дізнатися, з якими труднощами та перепонами, значною мірою завдяки ентузіазму ліберально налаштованого міського голови, проходило у Чернігові проєктування та будівництво водогону, доріг, шкіл та медичних закладів...

У статті **І.І. Еткіної «Правові погляди селян Чернігівщини за доби революції 1917–1921 рр.» [С.100–118]** на значному фактичному матеріалі проаналізовані особливості правосвідомості та специфіка поглядів цієї найчисленнішої верстви населення Російської держави на аграрне питання, захист прав людини та реалізацію виборчого права. Автор, поєднавши у методиці свого дослідження регіоналістський та соціопсихологічний підходи, доходить важливих висновків, що, можливо, внесуть корективи в усталені в українській історіографії погляди. Так, І.І. Еткіна відзначає, що в правосвідомості селян Чернігівщини «переважала ідея скасування приватної власності на землю... Право на землю, за переконаннями селянства, було нерозривно пов'язане з правом на працю... Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в

селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя і не повинна використовуватися окремими особами для наживи». Автор підкреслює таку деталь: селянство Чернігівщини (наприклад, рішення сільського сходу с. Гусинка Городнянського повіту) вимагало не експропріації землі у поміщиків, а справедливого її розподілу згідно з трудовим принципом: щоб і поміщикам залишили стільки, скільки вони зможуть обробити своєю працею! [С.109-110]. Наведено факти сприяння І.Л. Шрага підвищенню життєвого рівня селянства [С.108], його участі у Чернігівському губернському виконавчому комітеті в перші місяці Лютневої революції [С.106], його спроб долучити селянство до мирних, ненасильницьких методів вирішення наболілої земельної проблеми, і багатьох інших. Вплив та авторитет «батька Шрага», як слушно акцентує автор, значно підвищували довіру селянства Чернігівщини до влади тимчасового уряду [С.107]. Але, додамо, цей неоціненний резерв довіри уряд в очах селянства не виправдав.

Дещо особібно, на перший погляд, стоять дві публікації збірника. Умовно їх можна об'єднати назвою **«дальнє коло сучасників І.Л. Шрага»**. Це – джерелознавча розвідка **О.Ф. Тарасенка**, присвячена **спогадам парафіяльного священика Матвія Полонського (1860–1946) [С.94–100]**, який своєю тривалою пастирською та господарською діяльністю у м. Новій Басані Козелецького повіту заслужив славу та повагу місцевого населення. О.Ф. Тарасенко слушно відзначає, що для відтворення атмосфери історичного часу перших десятиріч ХХ ст. «особливий інтерес становлять спогади діячів, так би мовити, другого та третього рівнів соціальної ієрархії...» [С.95]. Практично – це ракурс мікроісторії. Таку унікальну можливість подивитися на події тієї доби очима звичайної людини, «людини з народу, яка все своє життя провела серед простих людей і працювала задля блага народу» [С.99], й дають спогади Матвія Тимофійовича Полонського, упорядковані та видані автором цієї статті спільно з Є. Марховською в 2010 р. Автор переконливо доводить, що прокоментовані мемуари є вельми цінним історичним джерелом регіонального характеру.

І, нарешті, нотатки **О.С. Гейди «Нездійснений бібліографічний проект Дмитра Бочкова» [С.101–104]**, де охарактеризовано життєвий шлях, творчі плани та наукові здобутки члена Чернігівської губернської ученої архівної комісії, історика Дмитра Панасовича Бочкова (1887–1982). О.С. Гейда використала матеріали особового фонду Д.П. Бочкова (ф. Р-8860), що зберігається в Державному архіві Чернігівської області, та виявила серед рукописів чернетки вельми цінних бібліографічних покажчиків. Особливий інтерес, на думку О.С. Гейди, становив проект Д.П. Бочкова щодо підготовки покажчика до тижневика «Чернігівський листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.). «Втім, завершити розпочату справу Д. Бочкову не поталанило, відтак упорядкування покажчика до «Чернігівського листка» залишається актуальним і сьогодні», – з жалем констатує автор статті [С.104].

У **додатках до збірника** вміщено матеріали з архівних фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського: жартівливе привітання із Глухова до дня народження І.Л. Шрага (1900 р.), авторами якого були І.М. Рубан та поет М.М. Чернявський; написи на вінках на похоронах М.М. Коцюбинського (від редакції журналу «Украинская жизнь», театральної трупі Садовського, Подільської «Просвіти» та інших українських угруповань) [С.120-121].

Таким чином, уважно ознайомившись з рецензованим збірником, можна зробити висновок: український читач одержав нове цінне наукове видання, насичене документальними фактами та гіпотезами, видання, яке наочно концентрує підсумки Шрагівських читань. Це, як видається, не тільки важливе надбання в царині регіональної історії та біографістики. Деякі освітлені в збірнику сюжети стикаються з такими перспективними напрямками сучасного історіописання, як «історія повсякдення», «мікроісторія» (маленька людина у великій історії), «історія ментальностей», просопोगрафія...

Одночасно слід відзначити, що такого роду наукові та громадські форуми, присвячені окремим видатним персоналіям із ліберально-демократичного середовища (Шрагівські читання в Чернігові, «Всеукраїнські Єфремівські читання» у Черкасах,

ювілейні конференції на честь С.О. Єфремова у Києві, всеукраїнська наукова конференція до 145-ої річниці з дня народження Б.Д. Грінченка в Луганську), мають (та й повинні мати!) не тільки пізнавальне, але й велике соціально-виховне значення. Як писав у 1918 р. М.С. Грушевський, «вивчення діл предків» – одна з важливих функцій історії. «Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслугу й добродійства для потомків, підставою їх культу, й переходить zarazом з заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими же славними ділами. Традиція являється zarazом моральним стимулом, засобом соціального виховання...»⁴. Також великий історик прогнозував, що майбутнє України лежить у «розбудженні всіх громадських сил, притягненні їх на громадську службу...», висловлюючи надію на розвинування в Новій Україні «благородного місцевого патріотизму», вітаючи «гаряче прив'язання до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, ... здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадянськими вибранцями...»⁵. Отже, ці позитивні мотиви, на пробудження яких сподівався М.С. Грушевський, а саме: пієтет до «культу предків», регіональний патріотизм, здатність до самоорганізації, уміння гуртувати інтелектуалів та громадських діячів навколо спільної ціннісної справи – безумовно, присутні в організаторів «Шрагівських читань». І це логічним чином відбилося на гармонійно впорядкованому, інформативно насиченому, ошатно оформленому збірнику, що, безумовно, виявиться корисним і фахівцям, і просвітянам, і студентам.

1. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – «славний укр. діяч» // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С.91–103; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упор. В. М. Шевченко, Т.П.Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с.; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С.115–117; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація. – 2003. – № 1. – С.8-33; Демченко Т. Батько Шраг: моногр. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 264 с.; Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага С.Грушевському). – К.: [б. в.], 2009. – 64 с.; Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Шраг Илья Людвигович // Политические партии России. Конец XIX – первая четверть XX в.: Энциклопедия / Под ред. В.В. Шелохаева. – РОССПЭН, 1996. – С.704-705.

2. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – №1-2. – С.123-124.

3. Державний архів Російської Федерації. – Департамент поліції, особливий відділ, Ф. 102. – Оп.228. – Спр.999. – Л.7.

4. Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значення // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.180.

5. Грушевський М.С. Новий поділ України // Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С.216.

Світлана ІВАНИЦЬКА